

Beszermény és besermen

A mohamedánok magyar és szláv elnevezései a mongol hódítás évszázadában. 2. rész*

3. Most az idevágó cseh szavakra térünk rá, amelyekről a fentiekben már szó esett érintőlegesen. JAN GEBAUER ócseh szótárában – amelynek első kötete a 20. század elején került kiadásra – a *Beserměné* címszót szerepelteti, a szó jelentése pedig ’Bisurmani, Turci’ (SlStč. 1: 43; újabb ócseh kissejtár szerint ’mohamedáni; Turci’, MSS. 18). A szócikk szerint az ócsehben a *Bezzermene* (tbsz.) névforma adatolt, amely az Alexandreida (vagy Andreis) néven ismert verses elbeszélésben fordul elő (AlxB.). És érdekes módon a szócikk a *Bezzermenorum*-ra is hivatkozik, amely egy latin forrásban szerepel. Ami a GEBAUER említette *Bisurmani* szót illeti, megjegyzendő, hogy a cseh szókincsben ma már elavultnak tekinthető *bisurman* és *busurman* szavak léteznek, amelyeknek jelentése ’mohamedán, nekřest’an, nevěřící’ (PSJČ. 1: 134, 221; SSJČ.1: 188).

Először a cseh Alexandreidára kerítünk sort, amely Nagy Sándor makedón király életének verses feldolgozása egy ismeretlen cseh költő tollából, és több kéziratban maradt ránk hosszabb-rövidebb töredékben. A cseh költő Gautier de Châtillon (1135–1201) francia költő latin epikáját Nagy Sándorról forrásul használta fel. A költeményében, amelyben cseh nevek és helynevek is szerepelnek, a cseh királyság akkori politikai viszonyai is tükröződnek. Az egyik kéziratban (AlxB. = Zlomek Budějovický) – amely a 14. század első negyedéből való – felbukkan a *Besermené* szó, és ennek magyarázatául a következőt adta meg a szöveg kiadója, VÁCLAV VÁŽNÝ: „Bisurmani, Turci, mohamedáni, nekřest’an, nevěřící” (Alexandreida 208, 220). E szómagyarázat vélhetően GEBAUER szótárának hatására született. A költemény szóban forgó részében („leč bud’ Litva, leč Tateři, kakž sů menováni kteři, *Besermené* nebo Prusi, leč nepotvirzení Rusi”) Alexandreida 117–118) a költő a cseh királynak a hitetlenek (litvánok, tatárok, besermenek, poroszok és szakadár [nem egyesült] ruszok) elleni hadjáratairól szól – Nagy Sándor Babilonban való győzedelmes bevonulását párhuzamba állítva. Az idézett szöveg a mai helyesírásra van átírva modern interpunkcióval, és a kéziratban nem a *Besermené*, hanem – ahogy GEBAUER hivatkozott rá – a *Bezzermene* névforma (TRAUTMANN 1916: 44) fordul elő. És ezzel kapcsolatban az ócseh szöveg kiadója, REINHOLD TRAUTMANN (1916: 57) glosszáriumában ’die Bisurmanen’ német jelentését adja meg, bár kétségtelen, hogy egy ilyen német szó a németajkúak számára nem könnyen érthető.

A 19. század végén FRANTIŠEK PRUSÍK (1896: 54) abból a feltevésből kiindulva, miszerint a középkorban a Hvárezm lakóit *Besurmen*-eknek (*Besurmené*-nek) vagy *Besermen*-eknek (*Besermené*-nek) hívták, arra gondolt, hogy ők hamar

* A tanulmány első részét l. MNy. 2018: 447–459.

felvették a muszlim hitet, és a 12. században gyakran megtámadták a szomszéd területeket, így nevük a nyugati keresztény országokig elterjedhetett. PRUSÍK szerint – aki nem hivatkozik KARAMZIN fent említett hasonló nézetére – innen tudta a nevet a cseh költő, és nem Gautier de Châtillon latin művéből, amelyben e név nem szerepel, hanem csak *Parthia*, *Carthago* és *Hispania*. MIROSLAV ŠVÁB (1990: 146–148), aki szintén összevette a cseh Alexandreida fentebb idézet sorait Gautier de Châtillon latin műve párhuzamos szöveghelyével, posztumusz írásában úgy vélekedett, hogy a francia költő említette *Hispania*, amely akkoriban – a 12. század második felében – muszlim uralom alatt állt, ihletet adott a cseh költőnek arra, hogy a cseh viszonyokra vetítve a *besermen*-t (a *Bezzermene*-t), az iszlám hívőit iktassa be a költemény kérdéses helyébe. Igaz, hogy a költőnek szüksége volt mindenesetre olyan cseh szóra, amely a hitetlenek csoportját jelöli, és beleillik a cseh király pogánytérítő tetteit ábrázoló sorokba. A választás azért nem esett a *Saraczeny* elnevezésre, amely többször (*na saraczenského krale*, *Saraczenstwa*, *Sarraceni*) előfordul az Alexandreidában, mert ezt a szót a cseh költő a görögök ellensége, vagyis perzsák jelölésére használta (BIELFELDT 1951: 190). Így a választás a *Bezzermene*-re esett. Nem vitás, hogy a csehek – akik számára a vers megértése nem járt nehézségekkel – ismerték a szót, különben a költő nem is használta volna a költeményében, ami azt is jelentheti, hogy a *Bezzermene* szó már gyökeret vert a csehben a 14. század előtt. Az sem lehetetlen, hogy a II. Ottokár 1260-i állítólagos levele ismert volt számára is, amelyre a későbbi krónikákban is történik hivatkozás. E levélről a következőkben lesz szó.

ŠVÁB (1990: 146–150) – aki szerint az Alexandreida a 13. század végén keletkezhetett – a 20. századi szakirodalomban uralkodó nézetet elvetette, miszerint az alexandreidabeli *Besermené* a ’törökök (csehül *Turci*)’ jelentéssel is bír (l. még HLAVÁČEK 2008: 176). Joggal felhívta a figyelmet arra, hogy a kérdéses szó a ’mohamedánok’, a kereszténység szempontjából pedig a ’hitetlenek’ jelentéssel szolgál. Egyúttal megemlítendő, hogy a „Turci”-féle szómagyarázat még régebbi cseh hagyományra megy vissza, hiszen például az 1845-ben megjelent Wýbor z literatury české című könyvben, amelyben az Alexandreida is megtalálható, a „*Besermené*, tak nazýwání jsau Turci Chowaresemšti”-féle magyarázat szerepel, amely PAVEL JOSEF ŠAFAŘÍK tolaból való (Wýbor 1845: 166, 1205). Az, hogy *besermen*-eknek hívták a hvárezmi törököket, ismételten eszünkbe juttatja KARAMZIN fentebb említett nézetét.

3.1. Ezek után a GEBAUER által idézett *Bezzermminorum* kérdését vesszük szemügyre. GEBAUER bizonyára az ócseh *Bezzermené* szó latinosított alakját látta a *Bezzermíni*-ben, amelyről II. Ottokár cseh király IV. Sándor pápának 1260. október 8-án intézett levelében történik említés. Itt a IV. Béla oldalán harcoló szláv, székely, vlach stb. csapatok között szerepelnek egymás mellett a *Bezzermíni*, *Hysmahelítai* és *scismatici* elnevezésük is. A kérdéses levél, amely a Druhé pokračování Kosmovo néven ismert kompilációs mű egyik részében, az Annales Otakariani (Přiběhy krále Přemysla Otakara II.) című részbe van beiktatva. A levél meglehetősen részletesen beszámol II. Ottokár cseh király IV. Béla magyar király fölött aratott 1260-as győzelmről. Most a levélnek csak a témánk szempontjából fontos részét idézem: „quod adversus Belam et natum eiusdem Stephanum,

Ungariae reges illustres, et Danielelem, regem Rusiae, et filios eius, et ceteros Ruthenorum ac Tataros, qui eidem in auxilium venerant et Boleslaum Cracoviensem et Lestkonem iuvenem, Lasiciae duces, et innumeram multitudinem inhumanorum hominum Comanorum et Ungarorum et diversorum Sclavorum, Siculorum quoque et Walachorum, *Bezzerninorum* et Hysmahelitarum, scismaticorum etiam, utpote Graecorum, Bulgarorum, Rusciensium et Bosnensium haereticorum” (FRB. 2: 315–318; MGH. SS. 9: 184–186).

JERNEY JÁNOS (1844: 121), aki 1844-ben összegyűjtötte a magyarországi mohamedánokra vonatkozó forrásokat, úttörő munkájában az említett levél idevonatkozó helyét is idézte, de figyelme csak az izmaelitákra irányult, ami bizonyára annak köszönhető, hogy az általa idézett latin szövegben³ nem *Bezzerninorum*, hanem a *Bezzenninorum* névforma szerepelt, és ez utóbbi alatt a későbbi munkájában (JERNEY 1851: 1: 232) a besenyőket értette (hasonlóképpen BALÍČ 1964: 20). A magyar tudós figyelmét elkerülte, hogy FEJÉR GYÖRGY már 1829-ben a levél szövegét kiadta, és a *Bezzenninorum*-ot szintén a besenyőkre vonatkoztatta (CD. 4/3: 15). JERNEY nézetével kapcsolatban D. A. RASOVSKIJ (1933: 45, 288. jegyz.; HRBEK 1955: 217; GÖCKENJAN 1972: 56–57) hivatkozva a fent említett FRB.-ra megjegyzi, hogy itt ’muszlim’ jelentésű elnevezésről van szó, amely talán a hvárezmiekre vonatkozik. KORDÉ ZOLTÁN (1990: 20) pedig – FEJÉR forrásgyűjteményére támaszkodva – úgy vélekedik, hogy a besenyők harcoltak az 1260. évi morvamezei csatában.

JOSEF EMLER – aki a FRB. 2. kötetének kiadója is volt – az Annales Otakarianiból külön II. Ottokár levelét kiemelte, és ezt a cseh királynak IV. Sándor pápához 1260. október 8-án intézett leveleként sorolta be a RBM. 1882-ben megjelent második kötetébe (RBM. 2: 103–104, 271. sz.). Megjegyzendő, hogy ebben a szövegközlésben a *Bezzerninorum* névalak szerepel, és variánsaként a *Bezzerninorum* forma a lábjegyzetbe került. GEBAUER ebből a Regestából idézte a szóban forgó szövegrészt a lábjegyzetbeli *Bezzerninorum*-mal együtt. Korábban, 1851-ben RUDOLF KOEPKE egy, a 14. század 40-es éveiből való – ránk maradt legkorábbi – kézirat (G5) alapján közölte a szöveget, amelyben a *Bezzerninorum* névalak szerepelt, de lábjegyzetéből kiténik, hogy a *Bezzerninorum* névformában a besenyőket látta (MGH. SS. 9: 185, 9. jegyz.). EMLER az 1874-es forrásgyűjteményben ezenkívül még két későbbi kéziratot is figyelembe vett, amelyek valamelyikében feltehetőleg a *Bezzenninorum* névforma fordulhatott elő. Nem kizárt, hogy EMLER később elfogadva KOEPKE véleményét és éppen ennek megfelelően a *Bezzenninorum* formát ítélte helyesnek az 1882-es munkájában. Ennek hatása érződik a későbbi szakirodalomban, hiszen az 1260-i morvamezei ütközet kapcsán néhány kutató (CHALOUPECKÝ 1930: 159; FLORJA 1989: 187; HARDI 2011: 201) az EMLER-féle Regestára hivatkozva a besenyőket szerepelteti IV. Béla csapatai között.

³ A kérdéses latin szöveg pedig GELASIUS DOBNER (MHB. 3: 229) által 1774-ben közölt Přibík Pulkava z Radenina (†1380) cseh krónikájából származik, amelynek forrásul szolgáltak korábbi krónikák és oklevelek is (NECHUTOVÁ 2007: 166). Pulkava krónikája újabb – 1987-es – cseh fordításában, amelyet MARIE BLÁHOVÁ készített egy kézirat alapján, a szóban forgó név a *Besermenŭ* (gen. < *Besermenŭ*) formában szerepel (KDK. 367).

A FRB. 2. kötetében közölt Annales Otakarianinak párhuzamos cseh fordítása V. V. TOMEK tollából való, aki a „Bezermíny a Ismaelité” szavakkal ültette át a *Bezzermíny et Hysmahelitae*-t. A későbbi cseh fordítások is ugyanígy járnak el, amelyekhez olyan megjegyzést fűznek hozzá, miszerint az előbbieket talán „bisurmané, t. j. mohamedáni, nevěřící”, az utóbbiak valamiféle vándornép, mármint Ismael bibliai ivadékai voltak, leginkább cigányok (PKPO. 1947: 14, 86, a vonatkozó rész KAREL HRDINA munkája; PK. 126, 227, 228; a vonatkozó rész MARIE BLÁHOVÁ munkája). Mindenesetre ezek a fordítások annak jelei is, hogy nem a *Bezzeniorum*, hanem a *Bezzermínorum* névforma talált elfogadásra.

MARIE BLÁHOVÁ (1974: 20, 27; PK. 208, 213) szerint, aki a Druhé pokračování Kosmovo keletkezését a 13. század utolsó évtizedére, de legkésőbb a 14. század elejére helyezi, az Annales Otakarianiban található 1260-as elbeszélést – amelybe benne foglaltatik a cseh király levele is – olyasvalaki írta, aki jól informált és talán a hadjárat résztvevője volt. Valamint a levél szövegének ismerete olyan valakire mutat, aki a királyi udvar ügyeibe be volt avatva. Elmondható, hogy az illető valóban jól volt informálva, a cseh király ellenfeleinek névsorát össze tudta állítani a levélben, ami a hadjárat résztvevőjeként sem könnyű feladat. Eleve nehezen képzelhető el, hogy a levél készítője – vagy informátorai – a magyar király csapatainak különféle etnikai összetételét (a tatárok, kománok és különféle szlávok mellett még a görögök, bolgárok, rácok [szerbek] és bosnyákok, ráadásul izmaeliták meg *bezzermíny*) számon tudta volna tartani, ami inkább retorikai és irodalmi megjelenítésnek tűnik, sőt az is kétséges, hogy maga a magyar király valóban ezeket össze tudta volna gyűjteni a királyságán belülről meg kívülről is és a cseh király ellen fordítani 1260-ban. Ilyen körülmények között feltételezhető, hogy egyfajta „magyar dosszié” feküdt a levél készítőjének asztalán, amely mintául szolgált az állítólagos levél összeállításakor. Kevésbé kézenfekvő azonban, hogy a „magyar dossziében” a *Bezzermíny* elnevezés szerepelt volna, amely a korabeli magyarországi latin forrásokban egyszer sem fordult elő kivéve a *Bezermen*-féle helyneveket.

Ezektől a találgatásoktól függetlenül sok kétség nem fér ahhoz, hogy az Annales Otakariani ráánkmaradt legkorábbi kéziratában a *Bezzermínorum* szerepelt, és ebben nem nehéz felismerni az ócseh *Bezzermene* szó tükröződését. Ez a körülmény nem erősíti meg, hanem inkább csökkenti a cseh király levelének hitelességét. Ha fontolóra vesszük, hogy a levél csak a krónikás előadásában maradt meg, és a levél stílusa okiratszerűtlenül el van túlozva (vö. ANTONÍN 2017: 111, 7. jegyz., 150–151), aligha kételkedhetünk abban, hogy a levél ebben a formában sosem volt elküldve a cseh király udvarától Rómába (ŠEBÁNEK–DUŠKOVÁ 1956: 255; a vonatkozó rész JINDŘICH ŠEBÁNEK munkája). Nem meglepő tehát, hogy a levelet nem vették be az 1974-ben, illetve 1982-ben megjelent Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae 5. kötete 1. (1253–1261) füzetébe, sem pedig a 3. (1253–1278) füzetébe. BLÁHOVÁ (1993: 85) későbbi írásában a levelről úgy vélte, hogy az talán hamis (l. még NECHUTOVÁ 2007: 92; KOMENDOVÁ 2017: 252–253). Igaz ugyan, hogy néhány forráskiadványba bekerült a levél regeszta formájában, de nem felejtették el a hamisítványt vagy a gyanúsat jelölő helyezni mellé (CDES. 2: 458, 658. sz.; EO. 1: 203., 231. sz.). A levelet valószínűleg nem 1260-ban, hanem később, utólag foglalták írásba „a magyar dosszié”-ra is támaszkodva.

3.2. Erre a híryanagra, mint a cseh király IV. Sándor pápához intézett levélre gyakran történik hivatkozás – amint ahogy már erről érintőlegesen szó esett a fentiekben – a Közép- és Kelet-Európa történetírásában a Kressenbrunni csataként (ma Groißenbrunn, Alsó-Ausztria) ismert 1260-as hadiesemény leírása során, sőt egyes kutatók IV. Béla hadereje összetétele kapcsán is hűen idézik a levél sorait. Ízelítőül néhány példára hivatkozunk. A szóban forgó szöveghelyet PAULER GYULA (1899. 2: 236; l. még SZENDE 1999: 294; vö. MÁTYÁS 2014: 319, 30. jegyz.) a „böszörmény és izmaelita” szavakkal ültette magyarra, de nem bocsátkozott az idevágó kérdés taglalásában. VÁCLAV NOVOTNÝ (1937. 1/4: 83–84) pedig klasszikus munkájában a „Besermené čili Turci, a Ismaelité” szavakat szerepeltette azonosítván így a *Bezzermeni*-t a törökökkel. A cseh *Besermené* törökökkel való azonosítása – amint láttuk – nem helyénvaló. PETR KLUČINA (1981: 321, 7. és 8. jegyz.) szerint „Besermenen (Besermianen): Ein zu den Tataren zählendes Mischvolk mohammedanischen Glaubens”, és az izmaeliták pedig török mohamedánok, akik Magyarországon a 14. századig a kereskedelem nagy részét kezükben tartották. KRISTÓ GYULA (2003: 178) az 1260-as hadi esemény kapcsán írja, hogy „A magyarok oldalán sorakoztak fel a kunok, a halicsi oroszok Danyiló vezetésével, lengyel fejedelmek, székelyek, románok, mohamedán vallású izmaeliták, a déli területekről szakadár bolgárok, szerbek, boszniaiak és görögök”. A történész a *Bezzermeni et Hysmahelitae*-ből – úgy látszik – a „mohamedán vallású izmaeliták” kifejezést hozta létre. MIKA NORBERT (2008: 62) a „Besarawowie (sic!), Izmaelici” kifejezést használja a levél lengyel fordításában. PETER ROHÁČ (2016: 32) szlovákul a „Besermiňi, Izmaeliti” kifejezéssel él, és szintén nem bocsátkozik az ennek mivolta taglalásában. A „бесермены и исмаилиты” található VITALIJ KOVALJOV (2005: 60) orosz nyelvű tanulmányában, bár – kiváltképpen Danilo halicsi „király” szerepeltetése kapcsán – nem veszi be szó szerint a cseh király levelét. JOSEF ŽEMLIČKA (2011: 111–112) a levelet „állítólagos” jelzővel látja el rámutatva a tendenciózus voltára, és a különböző népek sorát idézve („Besermené a Ismaelité”) megjegyzi, hogy a levél a cseh király egész küzdelmét a jó keresztényeknek a nem keresztényekkel való harcként ábrázolja.

A levélre egyébként nemcsak kifejezetten a Kressenbrunni csata vonatkozásában történik hivatkozás a szakirodalomban. Az ott említett népek közül, amelyek IV. Béla oldalán vonultak hadba, némelyikük felkelti a kutatók figyelmét saját témájuknak megfelelően, például a balkáni népek (bolgárok, szerbek, bosznyákok és görögök) részvételét a morvamezei csatában kapcsolatba hozzák IV. Béla veje, Rostislav macsói bán tevékenységével (DARKÓ 1933: 17; ACHIM 2008: 144; HARDI 2011: 201–202). Továbbá a románság (*Walachi*) megemlítése is foglalkoztat egyes kutatókat (ARMBRUSTER 1990: 76; POP 2011: 86). A cseh király állítólagos levele nem került el azoknak a kutatóknak a figyelmét sem, akik az Árpád-kori katonai segédnépek, valamint a muszlimok kérdésével foglalkoznak. Egyes kutatók a *Bezzermeni*-ben nemcsak a mohamedánokat, hanem konkrét etnikumot (SCHÜNEMANN 1924: 111), nevezetesen a hvárezmieket látják (HRBEK 1955: 217; GÖCKENJAN 1972: 56–57; LEWICKI 1984: 1018, 1021; vö. NORRIS 1993: 28). NORA BEREND (2001: 141; l. még KARÁCSONYI 1913: 17) pedig a középkori Magyar Királyságban élő főleg három (zsidó, muszlim és komán) nem ke-

resztény etnikai csoportot tárgyaló könyvében a kérdéses levélre utalva csak annyit jegyzett meg, hogy IV. Béla hadseregében muszlim katonák voltak 1260-ban.

A levél szerzője asztalánál feltehetően nemcsak olyan anyag vagy minta fekdühetett, amely a magyar királyság szomszédjainak elsősorban vallási viszonyairól ad felvilágosítást – és amelyet a fentiekben „magyar dossziénak” neveztünk –, hanem hiteles dokumentumok is, amelyek az 1260-as eseményekre vonatkoznak. A kérdéses levélnek ugyanis hitelt érdemlő része is van, amelyből arról értesülünk, hogy a cseh király inkább Roland pozsonyi nagy ispán révén („a magno comite Rulando et Posonio”) neki (a cseh királynak) eljuttatott ajánlat szerint inkább békeszerződést fog ismét kötni a magyar királlyal, királynéval és Béla ifjabb királlyal, minthogy a magyar királyság elpusztításával és meggyengítésével a tatárok bejutását országába elősegítse (FHB. 2: 317–318; MGH. SS. 9: 185; vö. PAULER 1899. 2: 239; SZENDE 1999: 300). Ismeretes ugyanis, hogy ezekben az időkben a Rátót nembeli Domokos fia, Roland volt a pozsonyi ispán és egyben nádor (ZSOLDOS 2011: 348–349).

3.3. Arról, hogy IV. Béla ezekben az időkben milyen kapcsolatban állt a nem katolikus hitű népekkel, maga a magyar király árulja el IV. Ince pápához 1247 táján (ZSOLDOS 2005: 191, 49. jegyz.) intézett levelében (VMHH. 1: 230–231, 440. sz.; magyar fordítása: ÁAL. 156–157), amelyben a tatárok újbóli támadásától tartva segítséget kért a pápától szólva arról is, hogy a királyságát hitetlen népek, ruthénok, brodnikok, bolgárok és bosznyák eretnekek veszik körül („et quasi ovile sepibus sit diversis infidelium generibus circumseptum, utpote Ruthenorum, Brodnicorum a parte orientis; Bulgarorum et Boznensium hereticorum a parte meridiei”). Arról is ír, hogy országa keleti szomszédjai, mint Rusz, Kománia, a brodnikok, Bulgária („sicut Ruscia, Cumania, Brodnici, Bulgaria”) a tatárok adófizetői lettek (nem kizárt, hogy a *Ruscia* a *Rascia* elírása, és a Rácorszagra vonatkoztatandó). A tatárok támadása elhárítása érdekében két lányát a rutének két hercegéhez, a harmadikat Lengyelország hercegéhez adta nőül, továbbá a kománokat befogadta országába, és elsőszülött fiát komán lánnyal házасította össze, így most pogányokkal védelmezteti a királyságát. És egyedül a jeruzsálemi ispotályosok házájától kapott segítséget, amely tagjai fegyvert fogtak a pogányok és szakadárok ellen királysága és a keresztény hit védelmére („contra Paganos et Scismaticos ad defensionem regni nostri et fidei christiane”). A magyar király azonban bölcsen hallgat arról, hogy a tatárjárás után is országában gazdasági szempontból nem jelentéktelen muszlim lakosság van, melyből a király inkább több hasznot húzott, mint kárt szenvedett. IV. Orbán pápa IV. Bélának 1263-ban írt leveléből arról értesülünk, hogy a pápa megintette a királyt a zsidó és szaracén kamaraispánok alkalmazása miatt (HÓMAN 1916: 466; GÖCKENJAN 1972: 79–80; BEREND 2001: 161). A 13. század utolsó negyedének helyzetét szimbolikusan szemlélteti az, hogy az 1279-ben Budán tartott zsinat végzései (125-ös caput) szerint adók beszedésére vagy bárminemű más közhivatalba zsidókat, szerecseneket, izmaelitákat, szakadárokat vagy bárki mást, aki katolikus hittől idegen („Judaeis, Saracenis, Ismaelitis, schismaticis seu quibuscumque aliis, ab unione Fidei Catholice alienis”), ne nevezzenek ki (KOHN 1881: 548; HÓMAN 1916: 466; BEREND 2001: 161–162). Megjegyzendő, hogy a *Saraceni* és az *Ismaelitae* ezekben az időkben ’muszlim’

jelentésű szinonimává vált a magyarországi latinságban (JERNEY 1844: 104–105; KOSSÁNYI 1933: 310; BENKŐ 1970: 165).

II. Ottokár levele fogalmazójának egyik célja az lehetett, hogy a cseh király győzelmét dicsőítse a magyar király fölött, akinek a kereszténység védelme érdekében tett korábbi óvintézkedései – bevonva a hitetleneket, a katolikus hit ellenfeleit – mind a kereszténység rovására szolgálnak 1260-ban. A cseh írnok nem a *Saraceni*-t – amelyet az Alexandreidában a cseh költő a görögök ellensége, vagyis perzsák jelölésére alkalmazott –, hanem feltehetőleg tudatosan a *Bezzermeni* (< cseh *Bezzermene*) szót helyezte a *Hysmahelitae* mellé. A cseh király 1260-as levelében említett névsor – kisebb-nagyobb eltérésekkel – valamiféle állandósult szókapcsolatnak tűnik, amikor a nyugati krónikások a magyar királyok haderejének összetételét kívántak leírni, amelyben a szereplők zömmel nem a katolikus hit követői voltak.

Ide kívánczik hivatkozni Ottokar von Steiermark (Ottokar aus der Gaal) rímes krónikájára, amely – az 1260-as morvamezei ütközetrel kapcsolatban – IV. Béla seregében székelyeket (*Zókel*), vlachokat (*Walachen*), kománokat (*Valben*), szerbeket (*Sirven*), nyőgéreket (*Niugære*), törököket (*Turken*), tatárokat (*Tâtrære*), rácokat (*Râzen*), bosnyákokat (*Pozzen*) és horvátokat (*Krawâten*) szerepeltet (Reimchr. 1: 98), ami jól összecseng a kérdéses levél névsorával (HUBER 1883: 59–60), bár nem szerepelnek benne a *Bezzermeni*/*Bezzermene* nevek, sem a muszlimokat jelölő más elnevezések. A hadiesemény után kb. fél évszázaddal később író krónikás – aki művéhez forrásul az Annales Otakarianit is felhasználta (Reimchr. 1: LVIII–LIX; a vonatkozó rész JOSEPH SEEMÜLLER munkája), és a szóban forgó részt valamikor 1308 előtt írhatta le (LIEBERTZ-GRÜN 1984: 115). A krónikás talán saját korának, a 13. század utolsó évtizedeinek eseményéről szerzett értesülései alapján csempészte be a nyőgéreket, akik IV. László sajátos – a kománokból álló – katonai alakulata voltak (NÉMETH [1953: 305] szerint az alakulat IV. Béla korában már megvolt; vö. LIGETI 1986: 411–412). IV. Honorius pápa 1287-es levele (VMHH. 354, 573. sz.; l. még 357, 573. sz., 362, 583. sz., 371, 595. sz.) szerint – amelyben négyszer fordul elő a „Tartari, Sarraceni, Neugerii et Pogani” frázis – IV. László a tatárok, szaracénok, nyőgerek és pogányok kárhuzatos társaságával összeszövetkezett (vö. NÉMETH 1955: 304, 306).

3.4. Mindez elvezet ahhoz a kérdéshez, mennyire fogadhatók el hitelesnek a cseh király állítólagos 1260-i levelében előadott események, kiváltképpen az ott szerepeltetett népek névsora? Amint láttuk, több kutató nem fejez ki kétséget erre nézve (l. még ORTVAY 1892: 14, 1. jegyz.), sőt egyesek a *Bezzermeni*-ben etnonimát látnak. Külön vizsgálatot igényel, hogy a levélben felsorolt etnikumok valóban részt vettek-e a morvamezei csatában, vagy a térség akkori etnikai és vallási viszonyai retorikus ábrázolásával van-e dolgunk. A Letopisy české (Annalium Pragensium pars 1. a. 1196–1278, amelyet a Druhé pokračování Kosmovo foglal magában) 1260-as elbeszélésében arról értesülünk, hogy a cseh király a magyarok ellen vonult, akik a korábban megkötött békét megszegték, és győzelmet arattak felettük, agyonverte a magyarok és más szaracénok ezreit („et multa millia Ungarorum et aliorum Saracenorum prostravit”, FRB. 2: 297; MGH. SS. 9: 177; l. még PK. 119) MARIE BLÁHOVÁ szómagyarázata szerint a *Saraceni* (cseh: *Saracéni*) általános elnevezés a keresztények ellenségeire keleten (PK. 231; vö.

ADAMOVIČ 2013: 106). Itt valóban nehéz csak a mohamedánokra vonatkoztatni a *Saraceni*-t, akik alatt nagy általánosságban a kereszténység ellenfelei értendők, persze köztük a kománok is, akik másutt név szerint szerepelnek az ütközet fő résztvevőiként. A *Chronicon rhythmicum Austriacum* is – amely 1270 körül keletkezett, és amelynek szerzője egy magyar származású klerikus lehetett (MÖSER-MERSKY 1965: 34) – az 1260-i morvamezei ütközettel kapcsolatos néhány sorban a magyarok szövetségeseiként csak a kománokat említi (MGH. SS. 25: 362; „multitudo Cumanorum qui venerant in auxilium regis Ungarie” CMTL. 46). Ennek nem mond ellent Salimbene de Adam olasz ferences barát közel egykorú krónikájának híradása sem, miszerint IV. Béla hadseregében 240 ezer lovas volt, akik különböző keleti népekből és pogányokból álltak („habens in exercitu suo diversarum orientalium nationum et paganorum CC^{ta}LX^a milia equitum”, MGH. SS. 32: 466 [F. 404^a]; vö. SZENDE 1999: 294, 198. jegyz.). A magyar király oldalán harcolók etnikai hovatartozásának kiderítése nehéz feladat lehet a hadjáratban részt vett csehek – köztük az 1260-as levél készítője vagy informátora – számára is. És talán kevesebb hitelt érdemel a cseh királynak a pápához 1260-ban állítólag intézett, valójában későbbi időkben írásba foglalt levelében található híradás az ellenfeleinek etnikai és vallási sokféleségéről.

4. Az ómagyar *beszermény*, az óorosz *besurmen/besermen* és az ócseh *Bezzermene* után most rátérünk Johannes de Plano Carpini ferences fráter úti beszámolójában említett *Bisermi* kérdésére, amellyel – amint láttuk – KARAMZIN már foglalkozott. A szerzetes jelentésében, amely több kiadásban és különböző nyelvű fordításokban látott napvilágot, négy helyen szerepel a *Bisermi* szó (V/25: *Bisermi*, V/26: *Bisermi*, IX/23: *Bisermi*, IX/49: *Bisermi*, PC. 1989: 270, 289, 314, 331).⁴ Egyes kutatók – amiről már feljebb szó esett érintőlegesen – erre a híranyagra támaszkodva úgy vélik, hogy a *Bisermi* nevet viselő nép létezett valahol Közép-Ázsiában, közelebből Hvárezmban. A *Bisermi* földrajzi hollétét, vallási és nyelvi hovatartozását jól illusztrálja a Carpini úti jelentésének következő sorai: „Bati... misit contra terram Altisoldani et contra terram *Bisermi*; hi enim Sarraceni erant, sed comanicum loquebantur” (V/25). A *Bisermi* nyelvét és vallását később ismét közli a ferences barát: „De terra Kangittarum intravimus terram *Bisermi*. Isti homines linguam comanicam loquebantur et adhuc loquuntur, sed legem sarracenicam tenent” (IX/23). Carpini továbbá közli, hogy ezen a földön egy nagy folyó van, amely mellett fekszik *Ianikint*, *Barchin* és *Ornas*, és volt egy uralkodójuk, akit *Altisoldan*-nak hívtak (PC. 1989: 269–270, 314; vö. SF. 69–70, 113; NF. 76, 99). A három helynév közül az első kettőt illetően a kutatók véleménye egységes, miszerint ezek Jangikentel és Barcsinnel (Barčīnlj-kānt) azonosíthatók, amelyek mind a Szirdarja jobb partján találhatók északnyugat felől délkelet felé. Az *Ornas* azonosítása vitatott (PELLIOT 1973: 40–41; PC. 1989: 449–451; PC. 1995: 175, 492. jegyz.; OSTROWSKI 1998: 470–475). A személynév azonosítását illetően a kutatók inkább

⁴ A kéziratok közötti eltérés csak a második helyen van, de témánk szempontjából nem lényeges. Ismeretes, hogy az úti jelentésnek van egy 8 fejezetből álló rövidebb és egy 9 fejezetből álló hosszabb változata.

Ġalāl ad-Dīn Mengübürtire (vö. PC. 1903: 283; PC. 1930: 147, 2. jegyz.; PELLIoT 1973: 39–40; PC. 1965: 164, 101. jegyz.; PC. 1989: 449, 46. jegyz.; PC. 1995: 174,488. jegyz.; vö. még HT. 1965: 79; HT. 2002: 258), mint apjára, Alā al-Dīn Muḥammad hvárezmi sahra (PC. 1957: 218, 188. jegyz.) gondolnak.

Ami a *Bisermin*-t illeti, a Carpini jelentésére vonatkozó szakirodalomban már régen felmerült az a nézet – amely már KARAMZINNál megfigyelhető volt –, miszerint az elnevezés a ’muszlim’ jelentésű orosz szóval hozható kapcsolatba – amelynek különböző alakváltozatairól fentebb már említést tettem –, az átadó óoroszl névforma pontosabb meghatározása nélkül. Gyakran az orosz *busurman* szót hozzák fel (PC. 1930: 147, 3. jegyz.; PC. 1957: 209, 91. jegyz.; PC. 1965: 164, 101. jegyz.; PC. 1989: 449, 46. jegyz.; PC. 1995: 174,489. jegyz.; l. még HT. 1965: 72; vö. PC. 1838: 104; PC. 1903: 283), amelynek korai, 13. századi előfordulása azonban – amint láttuk a fentiekben – a forrásokban nem adatolt.

A Carpini-féle *Bisermin* látszólag mint népnév bukkan fel, és bizonyára ennek köszönhető, hogy még időnként hallat magáról a szakirodalomban olyan nézet, amely feltételezi a 13. században a *Bisermin*-hez hasonló nevet viselő nép létezését a Közép-Ázsiában. Például IVAN HRBEK (1955: 217–219), aki elsőként érdemben foglalkozott Abū Hāmid al-Ġarnaṭī Magyarországról szóló híradásával, úgy vélte 1955-ös becses tanulmányában, hogy a Carpini által említett *Bisermini* és *Bisermini* földje alatt csakis a hvárezmiekről és Hvárezm értendő. A cseh tudós szerint meglepő lenne, hogy a hvárezmiekről, akikről Abū Hāmid ad hírt, mint a magyarországi muszlimok egyik csoportjáról, semmilyen említés nem történne az európai forrásokban. Világosan kifejezést adott annak véleménynek, miszerint a *Besermen* szó (és alakváltozatai beleértve a *böszörmény*-t is) a muszlimok általános megjelölésére szolgált ugyan, de emellett még egy különös jelentéssel bírt, nevezetesen a hvárezmiekről jelölőjeként volt használatban (l. még PC. 1957: 214, 134. jegyz.; GÖCKENJAN 1972: 56–57; Spotkanie 211, 166. jegyz.).⁵ HRBEK felhoz többek között három forrásadatot, és ezek kombinálásából az említett következtetésére jutott. Az egyik a II. Ottokár cseh király állítólagos levelében említett *Bezzermini*, amellyel már fentebb foglalkoztunk. A második a Carpini-féle *Bisermini*. Harmadik forrásadatként HRBEK említést tesz arról, hogy az Udmurt ASzSzK muszlim lakosai – akik sem votjákok (udmurtok), sem tatárok, hanem a korábbi hvárezmi kolóniák utódai lehetnek – még ma is (1955) a *besermen* nevet viselik. Megjegyzendő, hogy HRBEK nem vonta be a kérdés szemügyrevételénél az ócseh *Bezzermene* elnevezést, és aligha tért ki az óoroszl forrásadatokra. V. V. NAPOL’SKICH (1997: 53–54; HT. 2002: 263–265) KARAMZIN fentebb említett nézetére hivatkozva úgy véli, hogy a 10–13. században Hvárezmban valamiféle felekezeti népcsoport létezett, amelyet *besermen*-nek (’muzulmán’-nak) hívtak.

⁵ GYÖRFFY GYÖRGY (1959: 54, 82. jegyz.) szerint a *böszörmény* név alatt, amely a mohamedánok magyar neve volt, nem valamely etnikumot kell érteni (l. még SZÉKELY 1974: 57; KRISTÓ 2003: 41), és az adatok nem támogatják HRBEK feltevését, aki a böszörményeket a kálizokkal, az izmaelitákat pedig a besenyőkkel azonosítja. CZEGLÉDY KÁROLY (1970: 254) ezzel szemben az Árpád-kori mohamedánokról szóló tömör írásában nem foglalt állást határozottan abban, hogy a *böszörmény* név csupán vallási megjelölés-e, és jelentésének pontos meghatározását aligha vélte lehetségesnek a gyér adatok miatt.

Ezen elnevezéshez megy vissza a Carpini-féle *Bisermi*, a magyar *böszörmény*, valamint az orosz *бесермен/бесурман*, amely a hajdani Volgai Bulgária lakossága bizonyos csoportjának neve és a besermjanek önelnevezése (*beserman*). Szerinte az iszlámmal együtt hozták a sajátos közép-ázsiai magánhangzós *besermen* szót, amellyel a Volgai Bulgária újonnan megtért muzulmánjai kezdték magukat nevezni már a 10. század elején. A ma finn-ugor nyelvet beszélő *beserman* népcsoport korai története alig ismert, és külön vizsgálatot igényel.

4.1. A másik – hasonló tartalmú ugyan, de jóval rövidebb – úti beszámoló, amelyben a kérdéses szó előfordul, a C. de Bridra szerzetes tollából való *Hystoria Tartarorum* néven ismert munka. Az egyik kézírata – amely az Yale Egyetem könyvtára által vásárolt, a Vinland-térképet és Vincent Beauvais *Speculum* historialéját is magában foglaló kéziratgyűjteményben található – 1965-ben látott napvilágot nyomtatásban (a fordítás angolul, majd lengyelül, oroszul és japánul is hozzáférhető, és a latin szöveget azóta többször is kiadták; HT. 1967; HT. 2002: 77–98). A másik kéziratot, amely a Yale-i kéziratnál körülbelül száz évvel korábban, 1340 körül keletkezett, 2006-ban GREGORY GUZMAN (2006: 23–25) fedezte fel egy luzerni könyvtárban, de ő nem vállalkozott a két kézirat szövegének összevetésére. Nem sokkal később ADAM KRAWIEC vállalkozott erre, aki szerint a luzerni kézirat általában helyesebb olvasatokat kínál, és felhívta a figyelmet arra, hogy az eddig C. de Bridra néven ismert szerző neve (SCHMIDT 2013: 195; WERNER 2016: 83) C. de Bridra-nak javítandó (KRAWIEC 2008: 160). A luzerni kézirat szerint C. de Bridra azt foglalja röviden írásba, „amit a tatárokról rendünk tiszteletre méltó frátereitől megtudtam”, azaz Carpinitól, a lengyel Benedictustól és a cseh Ceslaustól („que de Tartaris intellexi a venerabilibus fratribus nostri ordinis [...] fratre videlicet Iohanne [...] et fratre Benedicto Polono et fratre Ceslao Boemo”, KRAWIEC 2008: 159). A yale-i kézirat kérdéses szöveghelye nehezen volt értelmezhető (HT. 1965: 40–41, 54; PLEZIA 1970: 20; Spotkanie 1993: 83, a vonatkozó rész JERZY STRZELCZYK munkája; SCHMIDT 2013: 195; WERNER 2016: 86), de most már bizonyos, hogy C. de Bridra nem vett részt a mongóliai misszióban, annak ellenére, hogy jelentésében olyan mongol szavak s kifejezések és azok latin nyelvű magyarázatai szerepelnek, amelyek Carpini művében nem találhatók meg.

Ami a kérdéses szónkat illeti, C. de Bridra művében háromszor szerepel: *Berezemitas*, *Bisermenorum*, *Bizerunhte*. Ezeket a névformákat – Carpini úti beszámolója alapján – a szövegközlésnél a következőképpen javították: *Bisermi*, *Bisermenorum*, *Bisermi* (§. 20, §. 24, §. 30; HT. 1965: 73, 79, 85; TH. 1968: 15, 18, 22; HT. 2002: 84, 86, 89)⁶. Témánk szempontjából csak annyit jegyeznék meg, hogy C. de Bridra *Bisermi* vonatkozású szövegrésze közül az elsővel (§. 20) párhuzamos szöveghely nincs meg Carpini beszámolójában. És ebből arról értesülünk, hogy a hadsereg, amely Dzsocsival, Dzsingisz kán fiával nyugatra vonult, először meghódította a *türkmen*-nek (*Terkemen*) nevezett földet, továbbá a *Bisermi*-ket (*deinde Bisermi*) – a luzerni kézirat alapján; KRAWIEC 2008: 161; vö. HT. 1965: 73; HT. 1967: 15; HT. 2002: 84), azután a kangit-akat, és végül behatolt kipszak (*Cuspcas*) országba, azaz Komániába. Ezen hadiesemény – ha

⁶ ALF ÖNNERFORS (HT. 1967: 15, 18., 22 ; 1. még HT. 2002: 84, 86, 89) hasonlóképpen járt el a *Bisermenorum* alak megtartásával a szövegkiadásában.

leírása hitelt érdemel – a Kalka mellett 1223-ban történt csatának (vö. KOVÁCS 2014: 141–143; FONT 2016: 45–60) az előzményeihez tartozik. A többi két szövegrész (§. 24, §. 34) pedig Carpini úti jelentésének ide vágó szöveghelyének nagyjából megfelel. C. de Bridra érthető módon Carpinihez hasonlóan népnévként kezeli a szóban forgó elnevezést.

4.2. Carpini közli (IX/49; PC. 1989: 331, 398–399; NF. 107), hogy Batunál egy szuzdali rusz – aki komán származású és keresztény volt –, valamint Gűjük kánnál pedig Jaroszlav fejedelem *Temer* nevű *miles*-e volt Carpini tolmácsa (PELLIOT szerint *Temer* egy megkeresztelt komán, neve pedig törökül *Tämür*; PELLIOT 1973: 69; PC. 1989. 491–492, 63. jegyz.). A mondott Jaroszlav – aki vel a ferences barát találkozott Karakorumban 1246-ban, és aki Mongóliában halt meg – vlagyimir-szuzdali nagyfejedelem volt. És ezenkívül még egy másik Jaroszlavval is találkozott Carpini a hazafelé visszaúton a kománok országában (GORSKIJ 2014: 118). A Carpini vezette küldöttségnek – amely ezenkívül különböző rusz fejedelmekkel is találkozott utazás közben – a keleti szláv nyelvvél való gyakori érintkezése témánk szempontjából nem hagyható figyelmen kívül (vö. HT. 1965: 43–44). Nemcsak Ruszban, hanem vélhetően éppen a *Bisermin*-ek földjén vagy annak közelében is hallhatta Carpini a *besermen* szót a keleti szlávoktól, hiszen elmondása szerint a hazafelé vezető úton a *Bisermin*-ek földje felé, Jangiként városában („In reversione in terram *Biserminorum*, in civitate Ianikint”) szuzdaliakkal találkozott. A *bisermin* névforma nem mutatható ki a korabeli óorosz forrásokban, és valószínűleg az óorosz *besermen* torzult alakjával van dolgunk. A keleti szláv tolmácsok vélhetőleg használták a *besermen* szót ’muszlim’ jelentésben Benedictus Polonus és útítársai társaságában. Számukra a szó megértése vajon járt-e nagy nehézségekkel?

Ebben a vonatkozásban figyelmet érdemel az a körülmény, hogy Carpini missziójának több cseh vonatkozása is van. Először is a ferences barát beszámolója szerint Lyonból elindulva a cseh királyhoz ment, akinek tanácsára meglátogatta a lengyel hercegeket (IX/2; PC. 1989: 302, 379; NF. 92). C. de Bridra minorita szerzetes jelentését Bogusław (*Boguslaus* < *Bogudaus*) fráternek, a ferencesek cseh- és lengyelországi tartományfőnökének („Reverentissimo patri, fratri Bogudau ministro fratrum minorum in Boemia et Polonia degencium”, KRAWIEC 2008: 160; vö. HT. 1965: 55; HT. 1967: 3; HT. 2002: 77; PLEZIA 1970: 19, 34–35) ajánlotta, és jelentéséből továbbá arról is értesülünk, hogy a küldöttség tagjai között Benedictus Polonuson kívül Ceslaus Boemus is volt (HT. 1965: 55; HT. 1967: 3; HT. 2002: 77, 99). Ismeretes, hogy az 1247-ben Znojmban tartott káptalanban Bogusławot (1247–1251) választották új tartományfőnöknek (HT. 1965: 40; KARCZEWSKI 2012: 51, 468). Benedictus Polonus – akit Carpini maga mellé vett tolmácsként Wrocławban – útjáról készült rövid jelentésében arról szól, hogy IV. Ince pápa Plano Carpinit egy másik rendtársával együtt küldte a tatárokhoz Lyonból (SF. 135; PC. 1930: 265; NF. 109; l. még Prologus 3; PC. 1989: 228, 338; NF.58, 109). Ezen meg nem nevezett szerzetes neve az 1370 táján készült ferences rendtörténetről szóló krónikában megtalálható, amely szerint 1245-ben Ince pápa „misit ad regem Tartarorum fratrem Iohanne de Plano Carpini et fratrem Stephanus Bohemum” (ChOFM. 266; ChOFM. 2010: 360–361). Erre a híradásra

is utalva GEORGE D. PAINTER (HT. 1965: 35–36) – aki C. de Bridra szövegét elsőként közölte angol fordítással és gazdag kommentárral ellátva – jelentős dolognak véli, hogy Carpiní útítársainak a két cseh és a lengyelt választotta – akik a Cseh- és Lengyelországban újonnan létrejött ferences rendi provincia fennhatósága alá tartoztak –, és számíthatott az ő tapasztalataikra és a szláv nyelvtudásukra. Mivel C. Bridra nem említi, hogy műve készítésekor Stephanus Bohemusra támaszkodott volna, ő lehetett az – ahogy eddig is sejtették –, aki megbetegedett valahol a kománok országában (SF. 135; PC. 1930: 266; NF. 109; l. még PC. 1989: 331, 399; NF. 107), és nem folytathatta utazását tovább keletre. Feltehető, hogy Ceslaus Boemus Prágában csatlakozott Carpiníhez, és vele együtt tovább utazott Mongóliáig, bár sehol máshol nem esik szó róla (az ő részvételét a küldöttségben kétségbe vonja B. B. SZCZEŚNIAK [1966: 374]). Az sem kizárt, hogy Ceslaus Boemus a megbetegedett Stephanus Bohemusszal együtt maradt, vagy esetleg a két cseh alatt egy személyt kell értenünk (vö. PLEZIA 1970: 21; LIŠČÁK 2015: 21, 76–77, 248, 343).

Benedictus Polonus – akire C. de Bridra beszámolójában kétszer is hivatkozik (§. 18, §. 28) – vélhetőleg a Cseh királysággal szomszédos Szilézia lakosa volt, és mint tolmács poliglott lévén ismerhette a cseh *Bezzermene* szót. Ebből kifolyólag a lengyel szerzetes, aki talán korábban is folytatott hitterítő tevékenységet Ruszban (vö. PLEZIA 1970: 23, 34; KARCZEWSKI 2012: 256–257), amúgy is értette a keleti szláv *besurmen* és *besermen* szavakat. Úgy vélem, hogy éppen ennek megfelelően Benedictus – aki egészen Mongóliáig utazott Carpiníval – elbeszélésében nem tesz említést a *Bisermini*-ről. Ennek oka ugyanis egyszerűen annak tudható be, hogy Benedictus a szót, az óorosz *besermen*-t joggal ’muszlim’ jelentésű közzszónak tartotta szemben Carpiníval (és C. de Bridrával), aki viszont népnévnek hitte félreértés következtében. Ezen vélemény alátámasztására érdemes hivatkozni Benedictus jelentéséből a következő szöveghelyre, amely jól összecseng Carpiní fentebb idézett passzusaiával: „Post terram Kangitarum venerunt Turkyam, ubi primo invenerunt magnam civitatem Iankynt, facientes circa decem dietas per eandem Turkyam; habet autem Turkyam legem Machometi. Post Turkyam intraverunt terram que vocatur Karakytai” (SF.138). A két úti jelentés vonatkozó részének összevetéséből kitűnik, hogy a Carpiní által említett *terra Biserminorum* nagyjából megfelel *Turky*a-nak Benedictus Polonus jelentésében. Az is szembeötlő, hogy Benedictus elmondása szerint *Turky*a lakosai Mahomed törvényét követik, Carpiní szerint a *Bisermini* a szaracén törvényt vallják (a két beszámoló kérdéses szövegrészének összehasonlítása már M. d’Avezacnál [PC. 1838: 106–107] található).⁷ *Turky*a, illetve a *terra Biserminorum* lakói mohamedánok voltak – bár Carpinínál a *saracenus* szó nem mindig vonatkoztatható a muszlim hitre (VALTROVÁ 2011: 100–101) –, és a kanglik (*Kangitae*) és a karakitájok között a Szir-darja vidékén terült el. Ebből arra lehet következtetni, hogy Carpiní, illetve Benedictus a mongol uralom alá került egykori Hvárezmi

⁷ Egyúttal megemlítendő, hogy Rubruk Willelmus ferences barát úti jelentése szerint a volgai bolgárok a legvadabb szaracénok (muszlimok), szigorúbban tartják Mohamed törvényét (vallását, *legem Machometi*), mint bárki más (XIX/3; SF. 212; NF. 147).

birodalomnak csak északi területéről szól, éppen azon vidékről, amelyen keresztül utaztak keletre Mongóliáig és majd vissza nyugatra hazafelé.⁸

4.3. Körülbelül két évtizeddel azelőtt, hogy a mongol hadak egészen Közép- és Kelet-Európáig hatoltak volna be 1241–1242-ben, kelet felől megközelítették Közép-Ázsiát az ide utazó kínaiak, és azok úti beszámolóí is ránkmaradtak, amelyekben többször történik említés a mohamedánokról. Ízelítőül csupán egy híradásra hivatkozunk, amelyben a Szir-darjától délre eső Szamarkand városáról esik szó. Yelü Chucai 耶律楚材, aki a Mongol birodalomban kancellári pozícióban volt, követte Dzsingisz kánt Közép-Ázsiáig, aki annak nagy részét bekebelezte az 1219-ben kezdődött hadjárata során. Hazatérte után 1229-ben megírta a Xīyóulù című munkáját, amelynek tulajdonképpen csak egy része szól a közép-ázsiai utazásáról. Yelü Chucai arról ad hírt, hogy Szamarkandtól nyugatra hat-hétszáz lire van Bohara városa, és „Szamarkand muzulmán (謀速魯蠻 *mousuluman*) törzsek lakhelye, ahol a szultán (梭里檀 *suolitan*) székelt.” Ezután elmeséli egyebek mellett, hogy Bohara, Hudzsand és Otrar városai mind (Szamarkand) alá vannak rendelve, és az Amu-darjától nyugatra fekszik Urgencs, ahol a szultán anyja lakik (Yelü Chucai 3; MIYA 2010: 147–148, 222; vö. BRETSCHNEIDER 1937. 1: 22, 268–269). A szultán alatt valószínűleg Alā al-Dīn Muḥammad (megh. 1220), a Hvárezm birodalom uralkodója értendő, anyja pedig Terken Khatun (MIYA 2010: 269). Valószínűleg Yelü Chucai pontatlan értesüléseinek köszönhető, hogy a szultánt nem Urgencsbe, hanem Szamarkandba helyezte, amely a Hvárezmi birodalom második fővárosa (BUNIJATOV 1986: 145) volt. Ezen szultán kapcsán emlékezzünk vissza a Carpini említette *Altisoldan*-ra, aki a Bisermin-ek uralkodója volt. Bizonyosra vehető, hogy Yelü Chucai és Carpini – akinek az ide vágó előadása kronológiailag problematikus (PC. 1930: 147, 2. jegyz.; HT. 1965: 78; vö. PELLIO 1973: 40) – egy személyről, nevezetesen Alā al-Dīn Muḥammad hvárezmi sahról beszél. PETER B. GOLDEN (1998: 224–225; PC. 1957: 209, 91. jegyz.) a *Bisermini*-t iszlamizált kipszakoknak (kománoknak) tartja, és megjegyzi, hogy mindazonáltal még nem találunk semmilyen említést a kipszakoknak az iszlámra való tömeges áttéréséről, amely későbbre, Özbek kán uralkodása idejére esik. A Szir-darja mentén élő mohamedánok, vagyis a Carpini említette *Bisermini* etnikai hovatartozásának kérdése külön vizsgálatot igényel.

4.4. Az eddig előadottak fényében elvetendő véglegesen az a nézet, miszerint Közép-Ázsiában a mongol hódítás évszázadában létezett egy *Bisermin* nevet viselő nép. A Carpini-féle *Bisermini* alatt a mongol uralom alatt lévő muszlimok értendők, akik török ajkúak voltak és a Szir-darja mentén éltek. A ferences barát szóban forgó híradása alkalmasnak tűnt azon nézet alátámasztására is, miszerint nemcsak a keleti szláv *besermen* szó, hanem a magyar *böszörmény* szó is etnikai töltetű elnevezés. A *böszörmény* szó etimológiájával kapcsolatban említés

⁸ Biztosra vehető, hogy C. de Bridra – aki 1247. július 30-án fejezte be a beszámolóját (§. 62) – többek között Carpini úti beszámolójának még nem kész állapotban lévő kéziratára, valamint Benedictus írásbeli és szóbeli információira is támaszkodott, de a szónk – az elmondottak fényében – nem származhat Benedictustól. A vitatott kérdés, hogy C. de Bridra beszámolója milyen forrásokból miként tevődött össze (vö. HT. 1965: 42–43). OSTROWSKI (1990: 528) különvéleménye, miszerint C. de Bridra átdolgozta Carpini műve hosszabb változatát (2. redakcióját), nem tűnik meggyőzőnek.

történik Carpini kérdéses sorairól is a magyar szakirodalomban (TESz.1: 365; LIGETI 1986: 269). GYÖRFFY GYÖRGY (NF. 1965: 233) pedig a ferences barát úti beszámolója magyar fordításához írt jegyzetében a *terra Biserminorum*-mal kapcsolatban megjegyzi, hogy „Böszörmény a mohamedánok régi magyar neve. Böszörmények földje Nyugat-Turkesztán mohamedán törökök lakta vidéke a Szirdarja környékén”. A *Bisermin* szóhoz azonban csak közvetetten van köze a magyar *beszermény* szónak, hiszen az előbbi a keleti szláv *besermen* torzult névformája.

(Folytatjuk.)

SENGA TORU